

چکیده

دین مبین اسلام و کلام الله مجید برای مطالعه و کتابخوانی و کسب علم ارزش و اعتبار خاصی قائل شده است. اهمیت کتابخوانی در اسلام به قدری است که معجزه پیامبر اکرم (ص) از نوع کتاب است و در این کتاب مقدس هم اولین آیاتی که بر پیامبر (ص) نازل شده با امر به خواندن و الفاظ کتاب، قلم، و علم توأم شده است. اهمیت کتاب و کتابخوانی و عظمت و شرافت کتاب در اسلام تا حدی است که خداوند متعال به قلم و به آنچه می‌نویسد، قسم یاد می‌کند. هدف این پژوهش، بررسی جایگاه، معنا، و مفهوم کتاب و کتابخوانی از منظر قرآن کریم، دین مبین اسلام، پیامبر اسلام (ص)، و ائمه اطهار (ع) است. همچنین نقش کتاب در هدایت، رستگاری، و پیشرفت علمی و فرهنگی انسان‌ها و جامعه بشری مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد. این مطالعه به روش کتابخانه‌ای و از طریق تحلیل محتوای کلام الله مجید، احادیث، و سایر متون موجود انجام گرفته است. قرآن کریم در مورد «کتاب» معانی اصطلاحی مختلفی را اطلاق کرده است: الف) کتب شرایع دین، ب) کتبی که اعمال بندگان را ثبت و ضبط می‌کند، و ج) کتبی که جزئیات نظام هستی و حوادث واقعه را ثبت و ضبط می‌کند. هم در قرآن و هم در روایات و گفتار بزرگان بر نقش سازنده کتاب و کتابخوانی در رشد و تعالی فکری و اجتماعی انسان‌ها با تأکید فراوان اشاره شده است. به طوری که، در یک تقسیم‌بندی جالب، جوامع بشری را به دو قسمت جوامع دارای کتاب و جوامع بدون کتاب تقسیم می‌کند. همچنین، قرآن و روایات، کتاب و کتابخوانی را وسیله‌ای برای حفظ و سازماندهی و انتقال ذخایر فرهنگی و علمی به نسل‌های آینده دانسته بر تأثیرات معنوی و اخروی مطالعه و به میراث گذاشتن دانش برای آیندگان اشارات فراوان می‌کند. قرآن کریم، به سبب اینکه برای علم و دانش و کسب علم و تفکر در پدیده‌های جهان هستی اهمیت خاصی قائل شده است، به تبع آن، برای دانشمندان و علمای دین و دانش هم فضیلت و اعتبار خاصی قائل شده و ویژگی مهم علم و دانش را، دوام و ماندگاری منافع آن هم در این دنیا و هم در آخرت برای افراد دانسته است. به طوری که، در روایات و احادیث هم عالمان بر عبادان برتری دارند؛ چون منافع عبادت فقط شامل شخص عابد است ولی منافع علم هم شامل عالم و هم شامل سایر افراد می‌شود. به طوری که، در قرآن و اسلام، کتاب و کتابخوانی از جایگاهی بس عظیم برخوردار است. بررسی آماری محتوای کلام الله مجید نشان داد که واژه کتاب به اشکال مختلف ۲۵۵ بار، واژه علم ۵۸۲ بار، واژه قلم ۲ بار، و واژه اقرأ ۳ بار در قرآن تکرار شده است. در نتیجه مطالعه و کتابخوانی و تحصیل علم و دانش از فواید بسیار مؤکد در دین مبین اسلام، قرآن کریم و احادیث و گفتار بزرگان دانش است. به همین سبب توجه به بسترسازی‌های لازم و ایجاد مراکز کتابخوانی و کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی و ترویج فرهنگ مطالعه از راه‌های مختلف لازم و ضروری است.

کلیدواژه‌ها

کتاب، کتابخوانی، قلم، علم، قرآن، احادیث

کتاب و کتابخوانی از منظر قرآن

علی مرادمند^۱

دریافت: ۱۳۸۸/۸/۱۲ پذیرش: ۱۳۸۹/۲/۲۶

مقدمه

دین مبین اسلام برای مطالعه و کتابخوانی و تحقیق و تفحص جهت کسب علم و تربیت صحیح و همچنین پیشرفت و توسعه در شئون مختلف زندگی بشر ارزش و اعتبار زیادی قایل شده است و همه افراد بشر را به خواندن، نوشتن، و در حقیقت به تحصیل علم و دانش تشویق نموده است. این امر با نزول قرآن به عنوان کتاب آسمانی و با کلمه قرائت مسلم گردیده است. «قرآن کتاب دینی اسلام و یکی از ثقلین است. قرآن که از ریشه قرء گرفته شده است، معنی لغوی آن را جمع نمودن، فراهم نمودن، سال، و همچنین خواندن است» (ویکی پدیا، [بی تا]).

در اهمیت کتاب و کتابخوانی و در مقام شرافت و عظمت کتاب همین بس که خداوند اولین آیات قرآن را که به پیامبر اسلام (ص) نازل فرموده با امر به قرائت آغاز کرده است «اقرأ باسم ربك الذي خلق»^۲ و همچنین در قرآن به قلم و به آنچه می نویسد قسم یاد می کند: «ان والقلم و ما یسطرون»^۳.

کتاب حاوی اندیشه‌ها و تجربیات بشری در ازمنه تاریخ است و سهم عمده‌ای در انتقال دانش و فرهنگ به نسل‌های آینده دارد. کتاب‌ها نه فقط نقش و نگار قلم بر صفحه سفید کاغذاند بلکه گویندگانی هستند که با شنوندگان خود سخن می‌گویند. قرآن کریم و دین مبین اسلام مطالعه و رفتن به دنبال کسب علم و دانش را یکی از

۱. عضو هیئت علمی گروه کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه تربیت معلم آذربایجان
ali.moradmand.۱۹۱@gmail.com

۲. سوره علق، آیه (۱)

۳. سوره قلم، آیه (۱)

فرائض و واجبات دین به‌شمار آورده است و به‌همین سبب است که اولین آیات قرآن که نازل شده با الفاظ «خواندن، قلم، و علم» آغاز شده است در سوره علق به این معنی اشاره می‌شود.

پیشینه پژوهش

با وجود جست و جوی زیاد در متون چاپی و الکترونیکی در مورد کتاب و کتابخوانی از منظر قرآن نتیجه قابل توجهی حاصل نشد. پیداست که در این موضوع پژوهش‌های چندانی صورت نگرفته است.

امانی (۱۳۷۵)، به بررسی واژه کتاب در قرآن پرداخته است. در این بررسی اشاره شده است که «کتاب» در اصطلاح قرآن با سه اطلاق متفاوت مشخص شده است: ۱) آنهایی که مشتمل بر شرایع دین است، ۲) کتاب‌هایی هستند که اعمال بندگان را از نیکی و بدی در آن ثبت و ضبط می‌کنند، و ۳) کتاب‌هایی که جزئیات نظام عالم و حوادث واقع را در آن ضبط می‌کند. همچنین ایشان انواع کتاب در عالم هستی را شش مورد می‌داند: ۱) کتاب برون ذاتی (کتاب جهان هستی)، ۲) کتاب درون ذاتی، ۳) کتاب آسمانی، ۴) کتاب محو و اثبات، ۵) ام‌الکتاب، و ۶) کتاب‌هایی که بشر می‌نویسد و می‌خواند.

امانی (۱۳۷۶) پژوهشی را با عنوان «اهمیت کتاب و کتابخانه و تأثیر مطالعه در روند تکامل جامعه از دیدگاه اسلام و قرآن» انجام داده است. در این پژوهش آمده است: «با نزول قرآن و ظهور اسلام، مسئله خواندن و نوشتن در عربستان، اهمیت خاصی به خود گرفت. در اهمیت کتابت در اسلام همین بس است که خداوند به قلم و کتابت، که از عظیم‌ترین نعمت‌های الهی است و بشر را به آن هدایت فرموده، سوگند یاد می‌کند. چون به وسیله قلم و کتابت حوادث غایب از انظار می‌تواند هر حادثه‌ای را که در پس پرده مرور زمان و بعد مکان قرار گرفته، نزد خود حاضر سازد. از آنجاکه کتاب ابزار مناسبی برای تغییر فرهنگ است و یکی از عواملی است که به کمک آن می‌توان عناصر جدید فرهنگی را به ذهن خواننده انتقال داد و ترکیب جدیدی را در او ایجاد کرد، جهت آموزش و دگرگون کردن عقاید مردم آن زمان از کتاب (قرآن) استفاده شد و معجزه پیامبر اسلام (ص)، از نوع کتاب انتخاب شد. چون کتاب (قرآن) می‌توانست آموزش دهد، استدلال و منطق بیاموزد، عقاید فرد را دگرگون کند و در او قدرت تفکر منطقی ایجاد نماید. در این پژوهش، به آیات و روایات متعددی در مورد لزوم و ضرورت کتابت و کتابخوانی، مطالعه، کسب علم و تفکر در آثار صاحبان علم و دانایی اشاره شده است.

گرگین (۱۳۸۶)، اشاره می‌کند که اهتمام ویژه اسلام به تفکر و علم بر هیچ‌کس پوشیده

نیست. لیکن مغرضانی در طی قرون گذشته و اکنون در پی آن هستند که از اسلام و قرآن چهره‌های خشن، عقب‌مانده، و به دور از تعقل و تفکر نشان دهند و یا آن را متعلق به ۱۴۰۰ سال پیش معرفی می‌کنند. ولی خود این مطلب که معجزه پیامبر اسلام (ص) از نوع کتاب است، نشان‌دهنده این مطلب می‌باشد که این دین برای انسان‌ها حرمت عقلانی قائل شده است و آنان را صاحب فکر دانسته و به جای خرق عادت‌هایی که معجزه پیامبران پیشین بوده و بیشتر حواس ظاهری را تحت تأثیر قرار می‌دهد، اسلام با منطق اصیل خود باب گفت‌وگوی علمی را با بشر باز کرده است: «این کتابی است پربرکت که بر تو نازل کردیم تا در آیات آن تدبر کنند و خردمندان متذکر شوند»^۴. همچنین، ایشان به حدیثی از نبی مکرم اسلام اشاره می‌کنند که فرموده است: «دانش را بجوید اگر چه در چین باشد، همانا که دانش بر هر مسلمانی واجب است».

سؤالات پژوهش

۱. تعریف لغوی و اصطلاحی قرآن در مورد واژه کتاب چیست؟
۲. اهمیت کتاب و کتابخوانی از دیدگاه قرآن چقدر است؟
۳. جایگاه کتاب و کتابخوانی و کسب علم در احادیث و روایات چگونه است؟
۴. جایگاه کتاب و کتابخوانی از دیدگاه علمای دانش چگونه است؟
۵. واژه کتاب در قرآن چند بار ذکر شده است؟
۶. واژه «قلم» چند بار در قرآن آمده است؟
۷. واژه علم در قرآن چند بار تکرار شده است؟
۸. واژه «اقرأ» چند بار در قرآن آمده است؟

سؤال اول پژوهش: تعریف لغوی و اصطلاحی قرآن در مورد واژه کتاب چیست؟
قبل از اینکه کتاب را از دیدگاه قرآن تعریف کنیم لازم است نخست از دیدگاه فیزیکی و محتوایی تعریف شود:

الف) تعریف کتاب از دیدگاه فیزیکی و قالب آن

مجموعه‌ای از لوح‌های چوبی یا عاجی یا مجموعه‌ای از ورقه‌های کاغذ، پوست آهو یا ماده‌ای همانند آن اعم از دستنویس یا چاپی که به نخ کشیده شده باشند. به طور معمول ورقه‌های تا شده بسیار که حاوی مطالب است و تعداد صفحات آن از ۴۸ صفحه کمتر نیست (سلطانی، ۱۳۷۹، ص ۲۶۲).

۴. سوره ص، آیه (۲۹)

ب) تعریف کتاب از دیدگاه محتوایی

کتاب رسانه‌ای است که اطلاعات را منتقل می‌کند بنابراین، به هر رسانه‌ای که حاوی مطالبی باشد و آن را منتقل کند می‌توان کتاب اطلاق کرد. از نظر هوشنگ ابرامی «کتاب رسانه‌ای گروهی است که در آن مطالبی ضبط شده و قابل استفاده باشد و بازیابی مطالب آن از نظر زمان و مکان محدود نباشد» (ابرامی، ۱۳۷۹، ص ۲۷).

ج) معانی لغوی کتاب از دیدگاه قرآن

راغب اصفهانی در کتاب در مفردات الفاظ قرآن، معانی متعددی را برای کتاب ذکر کرده است:

۱. گفتارها را کتاب می‌گویند هر چند نوشته نشده باشند. مانند کتاب‌های آسمانی که بر پیامبران نازل شده است که پیش از نوشته شدنشان هم کتاب گفته شده‌اند. در این خصوص چنین آمده است: «و تَوَمَّنُونَ بِالْكِتَابِ كَلِّهِ»^۵. «شما به همه کتب آسمانی ایمان دارید».

۲. به برگ‌ها و اوراقی که بر آن چیزی نوشته شده است با نوشته‌هایش روی هم رفته کتاب گفته می‌شود. مانند: «فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بَأْيَدِهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هَذَا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ لِيَشْتَرُوا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ أَيْدِيهِمْ وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ»^۶. «پس وای بر آنها که نوشته‌ای با دست خود می‌نویسند، سپس می‌گویند این از طرف خداست تا آن را به بهای اندکی بفروشند. پس وای بر آنها از آنچه با دست خود نوشتند و وای بر آنها از آنچه از این راه به دست آوردند» (امانی، ۱۳۷۵، ص ۵۷).

د) معانی اصطلاحی کتاب از دیدگاه قرآن

امروزه، آنچه در وهله نخست از لفظ کتاب به ذهن انسان متبادر می‌شود آن است که از چندین برگ نوشته دستنویس یا چاپی و مجلد پدید آمده باشد. اما این واژه در معنای اصطلاحی آن به هر چیزی که معانی و مفاهیم و دانش را ثبت و ضبط نماید و آن را منتقل کند با اینکه حتی صفحه و لوحی نداشته باشد و با قلم نیز نگاشته نشده باشد، اطلاق می‌شود. در قرآن کریم از سه دیدگاه معانی اصطلاحی کتاب مد نظر قرار گرفته است:

۱. اطلاقی که قرآن در لفظ «کتاب» کرده، کتاب‌هایی هستند که مشتمل بر شرایع دین بوده و بر انبیا علیهم السلام نازل شده است. «کتاب انزلناه الیک مبارک»^۷. «این قرآن بزرگ کتابی مبارک و عظیم‌الشان است که بر تو نازل کردیم». «تلك آیات الكتاب و قرآن مبین»^۸. «این است آیات کتاب خدا و قرآنی که راه حق و باطل را روشن و آشکار می‌کند».

۲. اطلاقی که قرآن در لفظ «کتاب» کرده، کتاب‌هایی هستند که اعمال بندگان را اعم از نیکی و بدی ضبط می‌کنند. «یوم تجرد کل نفس ما عملت من خیر محضراً و ما عملت

۵. سوره آل عمران، آیه (۱۱۹)

۶. سوره بقره، آیه (۷۹)

۷. سوره ص، آیه (۲۹)

۸. سوره اعراف، آیه (۱۴۵)

من سوء»^۹. «روزی که هر کس هر کار نیکو کرده همه را پیش روی خود حاضر بیند و آنچه بد کرده ...». «هذا کتابنا ينطق عليك بالحق انا كنا نستنسخ ما كنتم تعملون»^{۱۰}. «این کتاب ماست که به حق با شما سخن می گوید ما آنچه را که انجام می دادید می نوشتیم».

۳. اطلاقی که قرآن در لفظ «کتاب» کرده، کتاب‌هایی است که جزئیات نظام عالم و حوادث واقعه در آن را ضبط می کند که یکی از آن این است که مطالب نوشته شده در آن به هیچ وجه تغییر نمی پذیرد. مانند «و ما يعزب عن ربك من مثقال ذرة في الأرض ولا في السماء ولا اصغر من ذلك ولا اكبر الا في كتاب مبين»^{۱۱}. «در همه زمین و آسمان از خدای تو پنهان نیست و کوچکترین ذره و بزرگتر از آن هر چه هست همه در کتاب مبین حق و (لوح علم الهی) مسطور است». همچنین در آیاتی چند مثل آیه ذیل منظور از کتاب همان نوشته‌ای است که با قلم نوشته شده است: «وکتبنا له فی الألواح من كل شی موعظه و تفصیلاً لكل شیء»^{۱۲}. «و در الواح (تورات آسمانی) از هر موضوع برای نصایح و اندرز و هم تحقیق هر چیزی (برای علم و معرفت) به موسی نوشتیم» (امانی، ۱۳۷۵، ص ۵۷).

سؤال دوم پژوهش: اهمیت کتاب و کتابخوانی از دیدگاه قرآن چگونه است؟

الف) کتاب به عنوان معیار تقسیم جوامع

قرآن آنقدر برای کتاب، مطالعه و دانش اهمیت قائل است که از کتاب به عنوان معیاری برای تقسیم جوامع یاد می کند. واژه کتاب جزء مفاهیم اساسی قرآن است. اصطلاحات اساسی در میان خود الگوی تمام واژگانی را می سازند که خود افراد نماینده آن هستند. قرآن تصویر تازه‌ای از کتاب و مفهوم اصطلاحی آن به دست می دهد. اصطلاح اهل کتاب، اصطلاحی است که بخشی از مفهوم جدید را می نماید. قرآن همه افراد بشر را به دو گروه بر پایه کتاب تقسیم می کند: (۱) اهل کتاب ۲) و غیر کتابی و یا امی، یعنی کسانی که برایشان کتاب فرو فرستاده نشده است و بدون کتاب و امی هستند و این دو گروه به شدت مخالف یکدیگرند. از این مخالفت آشکار در چند آیه قرآن سخن رفته است: مثلاً «قل للذین اوتوا الكتاب والامیین»^{۱۳}. «به آنان که کتاب به ایشان داده شده است و به امی ها بگو ...» (وبسایت سماموس، [بی تا]).

از بیانات فوق به خوبی اهمیت کتابت و ثبت دانش مشخص می شود به طوری که اگر انسان‌ها کتاب نداشتند و خواندن و نوشتن نمی دانستند، حجت بر آنان تمام نمی شد و قادر به حفظ میراث فرهنگی و تاریخ گذشتگان خود نمی شدند. همچنین، بدون علم و دانش و مطالعه و تحقیق و تفحص در آثار گذشتگان و رشد و توسعه و پیشرفت در حال

۹. سوره آل عمران، آیه (۳۰)

۱۰. سوره جاثیه، آیه (۳۹)

۱۱. سوره یونس، آیه (۶۱)

۱۲. سوره اعراف، آیه (۱۴۵)

۱۳. سوره آل عمران، آیه (۲۰)

حاضر امکان پذیر نبوده و چراغ راهی برای آینده در مسیر تعالی و تکامل همه‌جانبه انسان برافروخته نمی‌شد. اهمیت کتاب در ثبت و ضبط اطلاعات و انتقال آن به نسل‌های آینده تا حدی است که معجزه پیامبر اسلام (ص) از نوع کتاب است و قرآن به عنوان یک کتاب آسمانی مقدس وسیله هدایت و رستگاری انسان‌ها در طی سالیان طولانی تا زمان ظهور منجی عالم بشریت است.

کتاب و کتابخوانی اگر در جوامع بشری به طور جدی و اصولی مورد توجه قرار گیرد، موجبات تعالی فکری و روحی، فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی آنان را به همراه خواهد داشت. همانطور که در گذشته تمدن‌های تاریخ‌ساز و مهم در سایه توجه و برنامه‌ریزی در خصوص تعلیم و تعلم و دانش‌اندوزی موجبات توسعه و پیشرفت‌های همه‌جانبه خود را فراهم کرده بودند. در حال حاضر هم کشورهایی که به کتاب و کتابخانه و مراکز تحقیقی و آموزشی خود توجه بسیار دارند، جزء کشورهای پیشرفته و توسعه‌یافته هستند. قرآن ما را به مطالعه و اندیشه در احوال گذشتگان و عبرت گرفتن از سرگذشت آنان فرامی‌خواند.

بیشتر کتاب‌هایی که توسط اندیشمندان به اشکال مختلف و بر محمل‌های اطلاعاتی مختلف از کاغذ گرفته تا منابع الکترونیکی عصر حاضر نگاشته می‌شوند همگی مبین واقعیات و جریان‌های از عالم طبیعت و ماورای طبیعی است که انسان‌ها باید آنها را به دست آورد تا از این طریق رفاه و آسایش جسمی و روحی و اجتماعی خود را فراهم آورده و آسمان‌ها و زمین را به تحت سلطه دانش خود درآورد و از این طریق به کشف قدرت لایزال الهی و عجز و ناتوانی خود در قبال علم و قدرت الهی نایل آید و به عظمت پروردگار خویش پی ببرد و موجبات رستگاری نهایی و جاودان خود را فراهم آورد.

ب) نزول نخستین آیات قرآن در مورد کتاب و کتابخوانی و کسب علم

قرآن و دین مبین اسلام مطالعه و کتابخوانی و رفتن به دنبال کسب علم و دانش را یکی از فرایض و واجبات به‌شمار آورده و در این خصوص، به خاطر تأکید بر این امر، اولین آیات قرآن را که بر پیامبر نازل کرده است با الفاظ بخوان و قلم و علم قرین ساخته است. اقرأ باسم ربک الذی خلق* خلق الإنسان من علق* اقرأ و ربک الأکرم* الذی علم بالقلم*^{۱۴}. بخوان به نام پروردگارت که آفرید، همان کس که انسان را از خون بسته‌ای خلق کرد، بخوان که پروردگارت بزرگوارتر است. همان کس که به وسیله قلم تعلیم نمود.

اهمیت مطالعه و کسب علم و خواندن و نوشتن به قدری مورد تأکید قرار گرفته است که خداوند یکی از سوره‌های قرآن را به قلم اختصاص داده است و در این سوره به قلم و به آنچه می‌نویسد قسم یاد می‌کند. «ن، والقلم و ما یسطرون»^{۱۵}. «ن، سوگند به قلم و

۱۴. سوره علق، آیات (۱-۴)

۱۵. سوره قلم، آیه (۱)

آنچه می‌نویسد». رسیدن به رستگاری ابدی در نتیجه مطالعه زیاد و اندیشه انسان حاصل می‌گردد. چون مطالعه معمولاً اندیشه و تفکر را به دنبال دارد و انسان هر چه در پدیده‌های طبیعی و ماورای طبیعی اندیشه کند به همان اندازه به حقانیت و قدرت پروردگار خویش پی خواهد برد. در همین راستا در قرآن کریم می‌فرماید: «إنما یخشی الله من عباده العلموا، إن الله عزیز غفور»^{۱۶}. «همانا از میان بندگان خداوند تنها دانشمندان از او می‌ترسند و خداوند عزیز و غفور است». بنابراین، طبق فرمایش آیه شریفه فوق مطالعه و کتابخوانی موجب افزایش علم و دانایی و در نتیجه موجب خشیت انسان در مقابل عظمت حق تعالی می‌شود و خضوع و خشوع از روی آگاهی و علم، مایه کمال و جاودانگی نوع بشر خواهد شد. در جای دیگر، خداوند می‌فرماید: «هل یستوی الذین یعلمون و الذین لایعلمون انما تتذکروا اولوالباب»^{۱۷}. «بگو آیا کسانی که می‌دانند با کسانی که نمی‌دانند یکسانند؟! تنها خردمندان متذکر می‌شوند».

دانایی و خرد انسان با تحقیق و تفحص در میان نوشته‌های دانشمندان و تجزیه و تحلیل پدیده‌های گوناگون حاصل می‌گردد و خداوند به همین نکته مهم اشاره فرموده و انسان‌ها را اولاً به مطالعه و اندیشه در آیات روشنگر قرآن فرا می‌خواند، و ثانیاً به مطالعه در آثار طبیعی و نوشته‌های دانشمندان و اهل دانش دعوت می‌کند. دین مبین اسلام ترقی جامعه و یافتن شناخت بر وجود حق تعالی را در گرو مطالعه افراد می‌داند. چون مطالعه به انسان آگاهی و بصیرت می‌دهد و انسان آگاه با چشم بصیرت به جهان و پدیده‌های پیرامون می‌نگرد و در هر چیزی که نگاه می‌کند وجود خدا و قدرت لایزال او را مشاهده می‌کند ولی انسان ناآگاه هر چند که ظاهراً چشم دارد ولی چون واقعیت و وجود حق را در خود و اطرافش نمی‌تواند آنطور که باید ببیند و درک کند، نابینایی بیش نیست و قرآن چنین فردی را کور خطاب می‌کند و شخص کور و نابینا را برابر و یکسان نمی‌داند. «وما یستوی الأعمی و البصیر»^{۱۸}. «و هرگز نابینا با بینا مساوی نیست». همچنین قرآن می‌فرماید: «فاقرؤا ماتیسر من القرآن»^{۱۹}. «تا می‌توانید به خواندن قرآن پردازید». از آیه شریفه مذکور چنین برمی‌آید که به طور کلی مطالعه و کتابخوانی بر همگان لازم است و به طور خاص، خواندن و تفکر در آیات قرآن با مفاهیم غنی و جامع آن از هر کاری ارزشمندتر است. چرا که قرآن برنامه زندگی بشریت است و تنها براساس همین برنامه دقیق، که توسط خالق بی‌همتا برای رشد و کمال انسان نازل شده است، سعادت ابدی انسان امکان‌پذیر خواهد بود.

ج) فضایل علم و دانش و علما از دیدگاه قرآن و اسلام

۱. از دیدگاه قرآن یکی از ویژگی‌های علم و دانش دوام و ماندگاری منافع آن است و اجر و پاداش آن هم، حتی پس از مرگ بر انسان، همچنان ادامه پیدا خواهد کرد.

۱۶. سوره فاطر، آیه (۲۸)

۱۷. سوره زمر، آیه (۹)

۱۸. سوره فاطر، آیه (۱۹)

۱۹. سوره مزمل، آیه (۲۰)

۲. در مقام و منزلت علم و دانش و مطالعه و کسب علم همین بس که حضرت امام علی (ع) به کمیل بن زیاد می‌فرماید: «ای کمیل! بدان که علم نگهبان توست و تو نگهبان مال و ثروت، علم حاکم و داور است و دارایی دنیوی محکوم و مورد قضاوت قرار می‌گیرد. خرج نمودن و هزینه کردن از مقدار ثروت می‌کاهد اما انفاق دادن علم و نشر آن به دیگران آن را بیشتر و بیشتر می‌کند» (وبسایت دایرةالمعارف اعجاز علمی در قرآن و حدیث، [بی تا]).

۳. دیگر از فضایل و ارزشی که علم دارد این است که در پیشاپیش عمل قرار می‌گیرد و انسان را به عملگرایی راهنمایی می‌کند.

۴. در احادیث نبوی آمده است: «علم را بیاموزید زیرا فراگیری آن خداگرایی، کسب آن عبادت و مدرسه‌اش ذکر و تسبیح، تحقیق و بررسی و مطالعه‌اش جهاد و آموزش دادن آن صدقه و بخشش از آن موجب نزدیک شدن به خداوند می‌شود» (وبسایت دایرةالمعارف اعجاز علمی در قرآن و حدیث، [بی تا]).

۵. از فضایل علم برتری آن بر عبادت و همچنین برتری عالمان بر عابدان است. و در روایات متعدد برتری عالم بر عابد به مانند برتری ماه شب چهارده بر دیگر ستارگان است. از این جهت علم و دانش بر عبادت برتری دارد که منافع علم شامل عالم و دیگران نیز می‌شود، ولی منافع عبادت منحصر به خود عابد است. به عبارت دیگر، خیر و دستاورد عبادت تنها متعلق به عبادت‌کننده و منافع علم بسیار فراگیرتر و همگانی است (وبسایت دایرةالمعارف اعجاز علمی در قرآن و حدیث، [بی تا]).

در فرهنگ پربار مکتب اسلام، کتابخوانی پایگاه و جایگاهی بس ارجمند دارد. چون انسان هرچه بیشتر بخواند و مطالعه کند بر کیفیت زندگی و عمرش افزوده شده و عمرش طولانی‌تر از آن چیزی است که شناسنامه‌هایشان نشان می‌دهد و افراد بدون مطالعه علی‌رغم افزایش سن به لحاظ فکر اندیشه و تجربه «کودک» باقی می‌مانند. درست به همین جهت است که در دین مبین اسلام یک ساعت تفکر و اندیشه بهتر از شصت سال عبادت تلقی می‌شود. چون مطالعه و تفکر و اندیشه موجب افزایش شناخت و آگاهی انسان نسبت به پروردگار خویش می‌شود و با مطالعه کتاب، گستره اندیشه‌های انسان به نحو بارزی افزایش می‌یابد و انسان با تبادل افکار و اطلاعات و کسب معلومات و آگاهی‌های جدید به کمال واقعی خویش نزدیک می‌شود و با شناخت خود و محیط اطرافش به شناخت واقعی و نیز به معرفت حق تعالی نایل می‌گردد. انسان با خواندن مطالب مثبت و مضبوط در کتاب‌ها و محمل‌های دیگر مانند میکروفرم‌ها، دیسکت‌ها، لوح‌های فشرده، و صفحات اینترنتی به اطلاعات و آگاهی‌های جدید و تازه دست می‌یابد و با کشف مجهولات عدیده عالم خلقت

به ناتوانی خود و به قدرت و عظمت خالق بی‌همتا و علیم و خبیر پی می‌برد.

سؤال سوم پژوهش: جایگاه کتاب و کتابخوانی و کسب علم در احادیث و روایات چگونه است؟

یادگرفتن، خواندن، نوشتن، و تحصیل علم و دانش در احادیث و روایات متعددی توسط پیامبران و ائمه اطهار(ع) بسیار مورد تأکید قرار گرفته است. پیامبر اکرم(ص) فرموده‌اند: «اطلبوا العلم من المهد الی اللحد». «زگهواره تا گور دانش بجوی» همچنین فرموده‌اند: من مات و میراثه الدفاتر و المحابر و جبت له الجنة». «هرکس بمیرد و میراث او دفترها و دوات باشد بهشت بر او واجب می‌شود» (بحرانی، ۱۲۸۹، ص ۳۲۱).

تمامی احادیث و روایاتی که از پیامبر اسلام (ص) در خصوص کتاب و کتابخوانی و دانش‌اندوزی نقل شده است، ادامه فرامین و اهداف قرآن مجید بوده و مبین اهمیت آن در رسیدن به کمال دنیوی و اخروی انسان‌ها و جوامع انسانی است. البته در تمام مراحل مطالعه و کسب علم و نگارش و انتقال آن به دیگران در هر عصر و زمانی جهت‌گیری انسان باید به سمت پرودگار و در پرتو انوار معنوی و معارف و رضای الهی باشد. در این راستا روایتی از پیامبر(ص) بدین مضمون آمده است: «صاحب قلم را روز قیامت در تابوتی آتشین که با قفل‌های آتش بسته شده است، بیاورند سپس نگاه کنند که قلم را در چه جهت به جریان انداخته است. اگر قلم را در اطاعت و رضای الهی به کار گرفته باشد، از تابوت بیرون آورده می‌شود ولی اگر از قلم در راه معصیت خداوند بهره جسته باشد به اندازه هفتاد سال پرتاب می‌شود» (متقی، ۱۴۱۳ق، ج ۶، ص ۸۶).

از حدیث فوق چنین برمی‌آید که هر کتابی را نباید خواند و هر کتابی را نباید نوشت. هر مطالعه‌ای موجب سعادت و رستگاری انسان و جوامع انسانی نمی‌شود. خواندن و نوشتن مطالب مبتذل و گمراه‌کننده نه تنها موجب کمال نمی‌شود بلکه از معاصی کبیره می‌باشد.

همچنین پیامبر اسلام(ص) فرموده‌اند: «گاه مؤمنی از جهان درگذرد و تنها یک برگ کاغذ از خود به میراث بگذارد که دانشی بر آن نوشته شده باشد، همان یک برگ پرده‌ای میان او و آتش دوزخ خواهد افکند» (مجلسی، ۱۳۰۰ق، ص ۱۴۴).

حضرت علی(ع) می‌فرمایند از نوشته‌های دانشمندان می‌توان به میزان خرد آنها پی برد و نوشتار انسان نشانه عقل و دلیل فضل و برتری اوست. کسی که با کتاب خود را آرامش می‌دهد، هیچ آرامشی را از دست ندهد. حضرت علی(ع) در خصوص دقت در نوشتن می‌فرمایند: «هرگاه چیزی نوشتی، پیش از آنکه مهرش کنی، آن را باز نگری کن، زیرا که در حقیقت بر خرد خویش مهر می‌زنی» (ربانی، ۱۳۸۰، ص ۱۷-۱۹).

حضرت امام صادق(ع) می فرماید: « بنویس و دانشت را در میان برادرانت منتشر کن، آنگاه که مرگت فرا رسید، کتاب هایت را برای فرزندان به میراث بگذار؛ زیرا روزگار سختی فرا خواهد رسید که در آن هنگام مردم جزء با کتاب‌های خود انسی ندارند» (مجلسی، ۱۳۰۰ق، ج ۲، ص. ۱۵۰). همچنین فرموده‌اند: «کتاب‌هایتان را نگهدارید که در آینده به آنها نیاز خواهید داشت» (مجلسی، ۱۳۰۰ق، ص ۱۵۲).

همچنین حضرت امام صادق(ع) فرموده‌اند: «خداوند بر همه نیکان و بدان با دادن توانایی خواندن، نوشتن و حساب کردن منت گذارده است. اگر این توانایی نبود، آنها همه چیز را به هم درمی‌آویختند» (ربانی، ۱۳۸۰، ص ۲۰).

سؤال چهارم پژوهش: جایگاه کتاب و کتابخوانی از دیدگاه علمای دانش چگونه است؟
 آدمی، چه بسا که فرزانه‌ای درمی‌گذرد. اما کتاب‌هایش می‌ماند و خردمند فانی می‌شود. لیکن اثرش ماندگار می‌گردد. از این رو، بیشترین محققان و متدینان اهل عبرت و فکرت، کتاب‌نویسی و پرداختن به آن و کوشش در راه جاودان کردن و به میراث گذاشتن آن را بر روزه و شب زنده‌داری ترجیح داده‌اند. اگر پیشینیان در کتاب‌هایشان حکمت‌های شگفت را جاودانه نمی‌کردند و شیوه زیست خود را برایمان ثبت و بدین ترتیب نادیدنی‌ها را برایمان دیدنی نمی‌کردند و درهای بسته را برایمان نمی‌گشودند و آنچه را که جز از طریق ایشان ممکن نبود، برایمان به یادگار نمی‌گذاشتند و فزونی دانش خود را بر کمی معلومات ما نمی‌افزودند، امروزه بهره‌مان از حمت و دانش بسیار اندک بود. حقا که کتاب بهترین گوهر و توشه و برترین دوست و پشتیبان و ارزنده‌ترین پیشه و مونس تنهایی و بهترین آشنا در دیار غربت و برترین همراه و همنشین است. این کتاب و کتابخوانی است که ذهن انسان را تیز، زبانش را رسا، و گفتارش را درست می‌کند. از کتاب در عرض یک ماه چیزهایی می‌آموزی که از دهان مردمان در یک عمر نخواهی آموخت (ربانی، ۱۳۸۰، ص ۳۳).
 کتاب از عالی‌ترین غذاهای روح و شفابخش‌ترین دوی امراض معنوی انسان است. کتاب، روابط خلق و خالق مهربان را استوار می‌کند و انسان را به وظایف خود آشنا می‌نماید و علاقه و محبت او را به خدا محکم و بارور می‌سازد (ربانی، ۱۳۸۰، ص ۳۷).

سؤال پنجم پژوهش: واژه کتاب در قرآن چند بار ذکر شده است؟

در روش تحلیل محتوا بسامد رخدادها بیانگر اهمیت آن رخدادهاست. تحلیل محتوایی قرآن نشان داد که لفظ کتاب به اشکال مختلف و با معانی لفظی و اصطلاحی ۲۵۵ بار در قرآن تکرار شده است، مانند و کتاب ۳ بار، الکتاب ۱۶۳ بار، بالکتاب ۴ بار، بکتاب ۳ بار،

بکتابکم ۱ بار، بکتابی ۱ بار، کتاب ۴۷ بار، کتابا ۱۲ بار، کتابک ۱ بار، کتابنا ۱ بار، کتابه ۵ بار، کتابها ۱ بار، کتابهم ۱ بار، کتابیه ۲ بار، لکتاب ۱ بار، والکتاب ۸ بار، و بالکتاب ۱ بار (وبسایت پارس قرآن [بی تا]). از بسامد زیاد واژه کتاب می توان به اهمیت والای آن پی برد.

سؤال هشتم پژوهش: واژه «قلم» چند بار در قرآن آمده است؟

واژه قلم ۲ بار در قرآن به شکل بالقلم ۱ بار و القلم ۱ بار تکرار شده است (وبسایت پارس قرآن [بی تا]). با توجه به اینکه بسامد واژه قلم در قرآن کم بوده و فقط دو بار تکرار شده است، شاید به این علت باشد که خود قلم اهمیت ندارد بلکه آنچه می نگارد و محتوای یک سند مکتوب از ابزار نگارش آن مهم تر است.

سؤال نهم پژوهش: واژه علم چند بار در قرآن تکرار شده است؟

اما واژه علم و کلماتی که از ریشه علم مشتق شده اند ۵۸۲ بار در قرآن آمده است (وبسایت پارس قرآن [بی تا]). بسامد واژه علم به مراتب بیشتر از بسامد واژه کتاب است. شاید به این دلیل است که خود علم و دانایی مهم تر از ابزار ثبت و نگهداری علم است.

سؤال دهم پژوهش: واژه «اقرأ» چند بار در قرآن آمده است؟

واژه قرء ۲۵ بار و اقرأ ۳ بار در قرآن تکرار شده است (وبسایت پارس قرآن [بی تا]). قرآن ۳ بار در قرآن به خواندن امر کرده است.

بحث و نتیجه گیری

از بررسی محتوایی قرآن و احادیث و گفتار اندیشمندان به این نتیجه می رسیم که مطالعه، کتابخوانی، و تحصیل علم و دانش از فرایض بسیار مؤکد در دین مبین اسلام و قرآن کریم بوده و لفظ کتاب به اشکال مختلف تکرار شده است علاوه بر آن، واژه علم حتی بسیار بیشتر از خود کتاب مورد تأکید قرار گرفته است. چون محتوا مهم تر از ابزار و قالب و حامل آن است. مطالب نگاشته شده در کتاب است سازنده است. البته باید توجه کرد که مطالب هر کتاب و از هر نویسنده ای نمی تواند نقش سازنده ایفا کند. بنابراین، انتخاب کتاب برای مطالعه مستلزم دقت و توجه بیشتری است. در پژوهش هایی که به روش تحلیل محتوا انجام می شوند بسامد بالای واژگان و سایر رخدادها اهمیت زیاد آن را مشخص می کند. بنابراین، موضوع کتاب و کتابخوانی از دیدگاه قرآن بسیار مهم بوده و برآن تأکید فراوان شده است. همچنین، در احادیث و روایات و گفتار دانشمندان و حکما به این امر مهم با تأکید زیاد

توصیه شده است. چون کتاب حامل اندیشه از ذهن نگارنده به اذهان خوانندگان است و توانایی ایجاد تغییر در طرز فکر، بینش و فرهنگ‌سازی را دارد. درست به همین خاطر توجه عموم مردم و مسئولان به این مسئله حیاتی الزامی است. توجه به امر مطالعه و کتابخوانی مستلزم برنامه‌ریزی در سطح خرد و کلان و بسترسازی و ایجاد و رونق بخشیدن به فرهنگ مطالعه می‌باشد. تأسیس کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی و ترویج کتابخوانی از رسانه‌های گروهی و مطبوعات و استفاده از نیروی انسانی مجرب و متخصص اگر مورد توجه قرار گیرد مسلماً تأثیرات شگرفی در امر مطالعه و ارتقای سطح فکر و دانش و فرهنگ و تعالی روحی افراد در جامعه داشته و شاهد اجتماعی با فرهنگ و متعالی از هر لحاظ خواهیم بود. در سایه مطالعه کتاب‌های سودمند از علمای دینی و مذهبی و سایر دانشمندان با آگاهی و علم بیشتر و با جهان‌بینی توأم با معرفت خویش و دنیای پیرامون ایمان خود را به درگاه باری تعالی مستحکم‌تر نموده و موجبات رستگاری دنیوی و اخروی خویش و جامعه خویش را فراهم خواهیم ساخت. **إن شاء الله**

منابع

- ابرامی، هوشنگ (۱۳۷۹). *شناختی از دانش‌شناسی*. تهران: انجمن کتابداران ایران.
- امانی، غفور (۱۳۸۶). «اهمیت کتاب و کتابخانه و تأثیر مطالعه در روند تکامل جامعه از دیدگاه اسلام و قرآن». *پیام کتابخانه*، ۷(۴).
- (۱۳۷۵). «واژه کتاب در قرآن». *فصلنامه دارالقرآن الکریم استان اردبیل (ویژه پژوهشهای قرآنی)*، ۱(۲ و ۳).
- بحرانی، هاشم بن سلیمان (۱۲۸۹). *معالم الزلفی* [چاپ سنگی]. طهران: قلی‌خان.
- ربانی، هادی (۱۳۸۰). *سیمای کتاب*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- سلطانی، پوری؛ فروردین، راستین (۱۳۷۹). *دانشنامه کتابداری و اطلاع‌رسانی*. تهران: فرهنگ معاصر.
- گرگین، مهدی (۱۳۸۶). «جایگاه علم و عقلانیت در اسلام». وبسایت صحیفه معرفت. از: http://hadithstudmag.shekafandeh.ir/show_news_ar.asp?home=106 & num=1003
- متقی، علی‌بن حسام‌الدین (۱۳۰۴ق.). *کنز العمال فی سنن الأقوال و الأفعال*. بیروت: مؤسسه الرساله.
- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی (۱۳۰۰ق.). *ترجمه جلد دوم بحار الانوار* [چاپ سنگی]. [بی‌جا]: [بی‌نا].
- وبسایت پارس قرآن. از: www.parsquran.com
- وبسایت دایرةالمعارف اعجاز علمی در قرآن و حدیث. از: www.55a.net
- وبسایت سماموس. از: www.somamus.com
- ویکی‌پدیا (دانشنامه آزاد و رایگان در اینترنت). از: <http://fa.wikipedia.org>